

K materialite v myslení Judith Butlerovej

On Materiality in Judith Butler's Thought

Jakub Kapičiak

Abstrakt

Štúdia sa zameriava na poznámky Judith Butlerovej o chiazmatickom prepojení jazyka a matérie. Cieľom je zistiť, čo takéto prepojenie vôbec znamená a odkiaľ pramení. Štúdia ukazuje, že ono prepojenie organicky vyplýva z autorkinej koncepcie performatívnej rodovej identity. Autorka prisudzuje telu úlohu aktívneho participanta v procese konštrukcie identity. Tým sa Butlerová vo svojej koncepcii vyhýba kultúrnemu determinizmu a emergencii voluntaristického subjektu. Po stručnom zhrnutí Butlerovej koncepcie performatívnej rodovej identity sa štúdia ďalej zaoberá rozkladom opozície subjektu a objektu v autorkiných prácach. Následne sa už štúdia usiluje vyrovnáť s otázkou chiazmatického prepojenia jazyka a matérie.

Klíčovú slová

činiteľská inšancia – Judith Butlerová – konštruktivizmus – materialita – performativita

Abstract

The study focuses on Judith Butler's remarks on the chiasmatic interconnection between the language and matter. The aim is to find out, what such an interconnection means and what it emerges from. The study shows that the interconnection is embedded in Butler's conception of the performative gender identity. Posing the body as an active participant of the process of construction of one's identity, Butler tries to avoid cultural determinism and the emergence of a voluntaristic subject. After a brief summary of Butler's conception of a performative gender identity, the study pays attention to the disruption of the opposition between subjects and objects as it appears in Butler's writings. The next part of the paper is dedicated to the issue of the chiasmatic interconnection between language and matter.

Štúdia je výstupom projektu Materialita v myslení Judith Butler realizovaného z prostriedkom Špecifického vysokoškolského výskumu na Filozofickej fakulte Univerzity Karlovej.

Keywords

agency – Judith Butler – constructivism – materiality – performativity

Úvod: Materialita ako neuralgický bod konštruktivismu

V úvode k druhému vydaniu svojej vplyvnej knihy *Gender trouble (Trampoty s rodom)* z roku 1999¹ Judith Butlerová sebakriticky poznamenáva, že často tápe medzi lingvistickým a divadelným chápaním performativity.² Dodáva, že väzba medzi týmito dvoma vetvami performativity spočíva v skutočnosti, že „reč ako taká je telesným aktom so špecifickými lingvistickými dôsledkami“ a „[p]reto reč nepatrí ani výlučne do telesnej prezentácie, ani do jazykovej a jej postavenie ako slova a skutku je nevyhnutne dvojznačné“.³ V eseji venovanej mysleniu de Mana a Descartesa Butlerová v tejto súvislosti vystríha pred rizikom doslovnej interpretácie trópu performativity, ktorej sa dopúšťajú autori a autorky, vychádzajúc z predpokladov konštruktivismu.⁴ Túto doslovnú interpretáciu charakterizuje prístup k materiálnym javom (Butlerová zaujíma hlavne telo) nielen ako k formovaným jazykom (*made by language*) na epistemickej úrovni, ale aj ako k sformovaným z jazyka ako z materiálu (*made of language*). Autorkinou pointou je, že jazyk nemôže uniknúť svojej účasti v telesných aktoch. Jazyk a telo sú chiazmaticky prerastené.⁵

1 Kniha prvý raz vyšla v roku 1990.

2 V súčasnom teoretickom diskurze dominuje konštrukcia o dvojakom „pôvode“ performativity. Na jednu stranu sa kladie oblasť na priesečníku lingvistiky, analytickej filozofie a dekonštrukcie (od J. L. Austina a J. R. Searla cez J. Derridu, S. Fisha a P. de Mana k J. Butlerovej) a na druhú zasa oblasť interakcií divadelnej teórie a praxe s antropológiou, sociológiou, etnológiou a teóriou a praxou umenia druhej polovice 20. storočia (od avantgardného divadla k umeniu performance a od teatrologie k multidisciplinárnym performačným štúdiám). Porovnaj napríklad LOXLEY, J. *Performativity* a AURELIUS, H. E. – CHENZGHOU, H. – HELGASON, J. *Performativity in Literature...*, s. 12–16. Problémom tejto konštrukcie môže byť aj príliš striktné delenie oblastí a takisto aj nevedomé prechádzanie z jednej do druhej, čo môže vyústiť do terminologickej a metodologickej máteže. V tejto súvislosti viď MILLER, J. H. *Performativity/performativity...*

3 BUTLER, J. *Trampoty s rodom...*, s. 25.

4 Pod konštruktivismom mám na mysli chápanie javov ako výsledkov diskurzívneho, kultúrneho či ideologického formovania, a teda ako opozíciu k esencializmu. Viď MATONOHA, J. a kol. *Za (de)konštruktivismem...*, s. 242–243. Pre zhrnutie diskusie konštruktivismus verzus esencializmus v rodových štúdiách viď KRIŠTOFOVÁ, L. *Od biológie k politike...*, hlavne s. 299–303.

5 BUTLER, J. *How can I deny...*, s. 256.

Radikálne konštruktivistický prístup, pre ktorý je ono zdoslovenie trópu performativity charakteristické, vyúsťuje podľa autorky do jazykového monizmu⁶ a tým pádom vedie i k neschopnosti spoľahlivo sa vysporiadať s matériou tela.⁷ Radikálne konštruktivistický prístup redukujúci kultúrne formovanie javov na číry verbálny proces vyúsťuje buď do kultúrneho determinizmu, alebo do úsilia pátrať po voluntaristickom subjekte. Kultúrny determinizmus postuluje, že človek je tým, čím je, v dôsledku pôsobenia kultúrnych vzorov. Tradičným protipólom kultúrneho determinizmu je biologický determinizmus, podľa ktorého je človek daný biologickými faktormi, napr. rasou alebo pohlavím.⁸ V prípade voluntaristického subjektu sa deleguje konštrukcia subjektu na subjekt sám, na jeho vlastné vedomé uváženie. Butlerová v daných prístupoch identifikuje figúru aktívne pôsobiaceho subjektu, ktorý plní funkciu teleologickej inštancie v procese konštrukcie. Takýto teleologický subjekt je jedinou príčinou a súčasne cieľom celého procesu konštrukcie. Podľa Butlerovej je takéto chápanie dôsledkom aplikácie štruktúry gramatiky jazyka na kultúrne procesy. Štruktúra gramatiky totiž predpokladá na počiatku každého deja aktívne pôsobiace činitele.⁹ Zatiaľ čo v prípade hľadania voluntaristického subjektu prostredníctvom otázky „kto konštruuje?“ je takáto aplikácia gramatiky očividná, v prípade kultúrneho determinizmu dochádza k personifikácii kultúry.¹⁰ Kultúra vystupuje ako niekto, kto disponuje vlastnou vôľou a mocou rozhodovať o tom, ako bude konštrukcia realizovaná.

V danom kontexte ma budú zaujímať dve otázky, ktorými sa autorka zaoberá. Po prvé, možnosť aktívneho pôsobenia alebo činiteľská inštancia (*agency*).¹¹

6 Pod jazykovým monizmom sa mieni vyššie uvedená predstava, že svet je jazykom formovaný nielen na epistemickej úrovni, ale sám svet má jazykovú podstatu. Mimo jazyka niet ničoho iného.

7 BUTLEROVÁ, J. *Závažná tela...*, s. 21–22.

8 Porovnaj napr. BENEDICT, R. *Vzory kultúry...*, napr. s. 186–188.

9 BUTLEROVÁ, J. *Závažná tela...*, s. 22–23. Žiada sa ešte dodať, že kultúrna antropologička Ruth Benedictová v práci *Patterns of Culture* (*Vzory kultúry*, 1934), na ktorú odkazujem v predchádzajúcej poznámke, upozorňuje podobne ako Judith Butlerová na zásadný vplyv jazykových konštrukcií pri uvažovaní o kultúre. Benedictová si všíma, že jazykové prostriedky, ktoré personifikujú mimo-ludské entity, napr. umelecké smery (s. 44) či súbory záväzných tradícií určitého spoločenstva (s. 185) môžu vyvolávať dojem mysticizmu. Akoby jestvovala akási vonkajšia rozumná sila, ktorá manipuluje chodom dejín a ľudským správaním.

10 BUTLEROVÁ, J. *Závažná tela...*, s. 25. Doplníme, že obdobne ako sa v prípade kultúrneho determinizmu personifikuje kultúra, tak sa v biologickom determinizme personifikuje biológia.

11 S pojmom *agency* sú spojené prekladateľské patálie. Jana Juráňová ho v slovenskom preklade knihy *Gender trouble* prekladá ako *schopnosť konať*. Josef Fulka sa vo svojom preklade *Bodies that matter* uchýlil k variabilnému kontextuálnemu riešeniu, keď používa rozličné

Po druhé, vzťah matérie a jazyka. Obe otázky sa v autorkinej filozofii koncentrujú okolo motívu odmietnutia tela ako nepopísaného prírodného povrchu očakávajúceho kultúrny zápis. Tento motív je pritom zásadný pre autorkinu koncepciu performatívnej identity. Z týchto dôvodov, prv než sa budem zaoberať uvedenými dvoma otázkami, bude potrebné pristaviť sa pri autorkinej koncepcii performatívnej identity, hoci je v českom i slovenskom kontexte relatívne dobre známa.¹²

Butlerovej koncepcia performatívnej identity

Základnou tézou autorkinej koncepcie performatívnej identity je, že „[n]eexistuje žiadna rodová identita, ktorá by bola za prejavmi rodu; takáto identita je performatívne konštituovaná práve tými ‚prejavmi‘, o ktorých tvrdí, že sú jej výsledkami“.¹³ Keďže niet rodovej identity samej osebe, do ktorej by bolo možné subjekt jednoducho navliecť, ale je kategóriou utváranou v prejavoch subjektu, tak nikdy nie je kategóriou definitívne zavŕšenou a celistvou. Znamená to, že „v žiadnom časovom bode nie je tým, čím je“.¹⁴ Butlerová prisudzuje dôležité miesto telesnosti. Už v *Trampotách s rodom* sa rod chápal ako „opakovaná štylizácia tela, súbor opakovaných aktov v rámci veľmi meravého regulačného rámca, ktorý pôsobí ochromujúco, takže vytvára zdanie sub-

varianty, ako napríklad *schopnosť aktívneho pôsobenia* alebo *konania*, *činiteľská inštitúcia*. Obdobným spôsobom pracujem s týmto termínom aj ja.

- 12 Známa je najmä vďaka prekladom (knižným i časopiseckým), rozvoju rodových štúdií a sekundárnej literatúre od tunajších autorov i autoriek, napr. BARŠA, P. Judith Butlerová...; GÓRSKA, M. – MATONOHA, J. Popis mnoha zápasů..., alebo KOBOVÁ, E. Čo je materiálne?..., s. 300–304. Známa je tak najmä medzi odbornou verejnosťou. Nielen idey Judith Butlerovej, ale v širšom kontexte i základné teoretické predpoklady rodových štúdií sú v súčasnosti znova (či ešte stále?) atakované zástancami „tradičných hodnôt“. Na Slovensku možno za jednu z takýchto platforiem ataku považovať konzervatívny denník *Postoj*, hoci vonkoncom nejde o jediný bod agendy tohto média. Symptomatickým je z tohto hľadiska článok HANUS, M. Choroba menom gender... Autor sebedovomo zosmiešňuje postuláty konštruktivismu a vedno s tým i Judith Butlerovú. Konštruktivismus pritom interpretuje práve z pozícií, ktoré Butlerová kritizuje. V Hanusovom článku sú vedľa seba všetky vyššie uvedené stereotypy konštruktivismu – figúra aktívne pôsobiaceho subjektu, ktorý stojí na počiatku konštrukcie, a jazykový monizmus. Autor sa následne vôbec nevie vysporiadať s tým, aký vzťah panuje medzi matériou a jazykom, a preto sa mu zdá absurdné, že sa ženami či mužmi nerodíme, ale stávame. Aj tento prípad ukazuje dôležitosť opätovných návratov k prameňom.

13 BUTLER, J. *Trampoty s rodom...*, s. 66.

14 *Tamže*, s. 55.

stancie, prirodzeného druhu bytia¹⁵. V tejto definícii je implicitne prítomná polemika s chápaním tela a tým pádom aj pohlavia ako biologickej danosti, nepoškvrneného prírodného základu. Autorka upozorňuje, že už rodová a kultúrne konštruovaná kategória „žena“ kopíruje binárny systém dvoch pohlaví. Diferencia rodu a pohlavia však vedie k diverzifikácii rodu, pretože ak je rod kultúrnou konštrukciou, niet príčiny, aby bezprostredne vyplýval z pohlavia. Tým sa pre autorku otvára priestor pre postulovanie pohlavia ako kultúrnej konštrukcie.¹⁶ Umiestňovaním pohlavia do prediskurzívnej oblasti ako nepopísaného prírodného základu očakávajúceho kultúrny zápis rodu dochádza k zakrývaniu diskurzívnej podstaty samého aktu umiestnenia.¹⁷

Pochopiteľnou otázkou je, či sa náhodou aj sama autorka nechytla do pasce zdoslovnienia trópu performativity a jazykového monizmu. Znamenalo by to, že ani ona by nebola schopná poradiť si vo svojich analýzach s telom a jeho materialitou, pretože by sa javila iba ako výsledok verbálneho procesu. Za presvedčivý dôkaz, že tomu tak nie je, považujem najmä fakt, že v autorkinej koncepcii dochádza ku konštrukcii nielen rodu, ale i pohlavia znútornenými vonkajšími telesnými aktmi. Ide o figúru vnútrajškovosti, ktorou Butlerová vysvetľuje, ako sa vonkajšie telesné akty, vrátane túžby, presúvajú do vnútra subjektu, v dôsledku čoho sa naturalizuje proces konštrukcie.¹⁸ V súvislosti s „prevzatím“ pohlavia filozofka píše, že sú tieto vonkajšie telesné akty mobilizované regulačným aparátom heterosexuálnej matrice, ktorý zohráva úlohu zákona. Ide tak o zákon, ktorý k činnosti vyzýva, no túto činnosť nedeterminuje. V nadväznosti na Derridovo chápanie performativity ako citovateľnosti¹⁹ Butlerová navrhuje o týchto vonkajších telesných aktoch „preberajúcich“ pohlavie hovoriť ako o citáciách onoho mobilizujúceho zákona, ktorý by bez citácií ani zákonom nemohol byť. To znamená, že zákon nejestvuje pred vlastnou citáciou, ale produkuje sa vďaka nej.²⁰ V autorkinej

15 *Tamže*, s. 75.

16 *Tamže*, s. 43–44.

17 BUTLEROVÁ, J. *Závažná tela...*, s. 20.

18 BUTLER, J. *Trampoty s rodom...*, s. 210–218.

19 Ide o Derridovu ideu, ku ktorej dospel pri dekonštrukcii teórie performatívu J. L. Austina (k Austinovej teórii viď poznámku 41). Citovateľnosť zjednodušene znamená, že každá výpoveď, aby bola rozpoznateľná a pochopiteľná, musí byť opakovateľná, a teda oplývať možnosťou byť citovaná a oddeliteľná od kontextu, v ktorom sa pôvodne vyskytla. Viď DERRIDA, J. *Texty k dekonštrukcii...*, najmä s. 291–292. Porovnaj tiež MATONOHA, J. A KOL. *Za (de)konstruktivismem...*, s. 135–138.

20 BUTLEROVÁ, J. *Závažná tela...*, s. 30–33.

konceptii sú tým pádom rod i pohlavie akýmisi fiktívnymi originálmi, okolo ktorých sa reiteráciou vonkajších telesných aktov usádzajú kultúrne sedimenty, metalepticky²¹ vytvárajúce efekt prirodzenosti.

Rozklad opozície subjekt/objekt rozkladom exkluzivity činiteľskej inštancie

Opísaná autorkina koncepcia vrhá viac svetla na jej kritické chápanie kultúrneho determinizmu. Znamená pre ňu predstavu akéhosi prvotného hýbateľa, ktorý disponuje neobmedzenou schopnosťou konania a ktorý s konečnou platnosťou určuje podstatu nejakej entity. Z týchto príčin odmieta i predstavu o voluntaristickom subjekte. Ten podobne rozhoduje sám o sebe. V oboch prípadoch sa konfrontujeme s figúrou Boha, ktorý entity pomenováva, a tým i vytvára („božský performatív“).²² Dalo by sa povedať, že konštruktivizmus môže v radikálnych prípadoch vyústiť do kreacionizmu. Týmto sa otvára možnosť reflektovať prvý z dvoch v úvode naznačených problémov. Ide o problém činiteľskej inštancie či schopnosti aktívneho pôsobenia. Koncepcia Butlerovej prekonáva predstavu, že na počiatku konštrukcie musí byť výlučne jeden faktor.

V záverečnej kapitole *Trampôt s rodom* vyjadruje filozofka presvedčenie, že jej koncepcia podryvá epistemologickú dichotómiu subjektu a objektu.²³ Uvažovanie nemusí mať iba tento vektor. Subjekt nemusí bezvýhradne vládnuť nad objektom a nemusia voči sebe nezmieriteľne stáť. Rozklad voluntaristického subjektu svojvoľne utvárajúceho vlastnú identitu ako svoj objekt v autorkinom myslení sprevádza rozklad personifikácie kultúrneho determinizmu, a teda objektovej pozície kultúrou konštruovaného subjektu.

K rozkladu týchto koncepcií autorka dospieva tým, že chápe identitu ako prax označovania prostredníctvom vonkajších telesných aktov. Táto prax síce

21 Metalepsia spočíva v záмене príčiny a dôsledku. V tomto prípade to znamená, že to, čo sa javí byť pôvodom, je v skutočnosti iba efektom. Dôležitým je pritom najmä moment naturalizácie efektu ako pôvodu. Vid' MATONOHA, J. Pasti performativity..., s. 26–27. Derrida na túto metalepsiu zrozumiteľne poukázal vo svojej analýze subjektu americkej Deklarácie nezávislosti, retroaktívne konštruujúcej ľud, v mene ktorého nezávislosť deklaruje. Vid' DERRIDA, J. Declaration of Independence...

22 Porovnaj BUTLEROVÁ, J. *Závažná tela...*, s. 22, 31, 280. Butlerová sa tu dotýka problematiky rečových aktov, o ktorej pôjde reč v záverečnej časti štúdie.

23 BUTLER, J. *Trampoty s rodom...*, s. 225–234 a tu najmä s. 228–229.

má regulatívne pravidlá založené na iterabilite, no, ako som už uviedol, nejde o pravidlá determinujúce, ale stimulujúce:

[O]značovanie nie je zakladajúcim aktom, ale skôr regulovaným procesom opakovania, skrývajúcim a presadzujúcim svoje pravidlá vytváraním dojmu substančializácie. Označovanie sa deje v režime vynúteného opakovania, avšak pravidlá riadiace označovania nemusia iba obmedzovať, ale umožňujú tiež nastoľovať nové možnosti...²⁴

To znamená, že subjekt si síce nemôže zvoliť, či bude pravidlá opakovať, môže si však zvoliť, ako bude opakovanie vyzeráť, čím sa pravidlá stávajú transformovateľnými.

V eseji *Conscience Doth Make Subjects of Us All* (Svedomie z nás všetkých robí subjekty, 1997) interpretuje Butlerová Althusserovu teóriu interpelácie. Základnou tézou tejto Althusserovej teórie je, že „ideológia interpeluje jedincov ako subjekty“. Táto téza vychádza z predpokladu, že subjekt i ideológia sú pre seba vzájomne konštitutívne. Althusser v danej súvislosti uvádza alegorickú (za takú ju považuje Butlerová) situáciu, kedy na ulici policajt zakričí „Hej, ty“ a jedinec sa otočí, lebo rozpozná, že ide o neho. Podobnú interpelačnú situáciu Althusser vidí aj v súvislosti s nenarodeným dieťaťom, ktoré ešte pred tým, než príde na svet, už má meno a priezvisko a po narodení bude zastávať nenahraditeľné miesto, a tak sa z neho stáva subjekt.²⁵

Butlerová premýšľa o oslovení ako o túžbe podriadiť sa zákonu (reprezentovanému napr. policajtom) bezprostredným prijatím viny. Otočenie sa na oslovenie je podľa autorky akt podmienený jednak zákonom a jednak reakčnou schopnosťou osloveného, pričom ani zákon a ani oslovený nemajú nad otočením absolútnu moc:

K žiadnemu otočeniu by síce nedošlo bez toho, aby bol človek najskôr oslovený, ale nedošlo by k nemu ani vtedy, keby človek nebol do istej miery pripravený otočiť sa.²⁶

24 *Tamže*, s. 230.

25 Viď ALTHUSSER, L. *On ideology...*, s. 44–51. Podrobnejšie než moja štúdia sa problematike interpelovaniu subjektu venovala napríklad POPA, D. *Oslovený subjekt...*

26 BUTLER, J. *Svedomí z nás...*, s. 238.

Autorku na tom zaujíma najmä to, ako je možné, že je človek nútený otočiť sa na volanie zákona skôr, než má možnosť kriticky ho zhodnotiť. Prvotnou podmienkou subjektívácie sa tak javí byť jedincovo stotožnenie s niekým, kto porušil zákon. To znamená, že vina predchádza zákon, čo autorka označuje za „afektívnu spätosť so zákonom“.²⁷ Autorka sa v tejto eseji podrobne zaoberá tým, ako je u Althussera človek podmaňovaný zákonom prostredníctvom nadobúdania virtuozity jeho ovládania a reprodukcie.²⁸ Na tomto mieste je však dôležité to, ako sa Butlerová v závere vracia k afektívnemu putu medzi subjektom a zákonom a identifikuje v ňom predpoklady, umožňujúce subjektu kritiku zákona. Keďže zákon zaručuje „bytie“ subjektu, aby mohlo dôjsť ku kritike zákona, subjekt musí oplývať istou vôľou „nebyť“, čím by sa monopol „bytia“ v rukách zákona ukázal slabší, než sa javí. Otvorila by sa tak cesta pre iné cesty „bytia“ a bolo by možné skúmať, ako zákon a zákony rôzneho druhu využívajú vôľu subjektu k „bytiu“ na jeho podmanenie.²⁹

Miera schopnosti aktívneho konania, ktorú autorka subjektu prisudzuje, má dôsledky aj v politickej rovine. Fiktívnu originalitu pohlavia a rodu, a v podstate aj subjektu, ako bol opísaný v predchádzajúcom odstavci, prepája Butlerová s úvahami Slavoj Žižeka o politických označujúcich a fantazmatických obsadeniach. Politické označujúce sú slová ako ľavica, sociálni demokrati, študenti, ženy a pod. Vymedzujú určité subjektové pozície, no nereprezentujú čosi vopred jestvujúce. Sú prázdnyimi znakmi, čím sa stávajú nositeľmi rôznorodých fantazmatických obsadení. To znamená, že rôzne skupiny ľudí s vidinou vymedzenia vlastnej pozície ako politických subjektov môžu politické označujúce naplniť rôznym obsahom. Obsadenie politického označujúceho je fantazmatickým preto, lebo vyvoláva očakávania jednoty, ktorú však nikdy nemožno definitívne dosiahnuť. S odvolaním sa na teóriu radikálnej demokracie Ernesta Laclaua a Chantal Mouffovej vidí Butlerová v onom neustálom zlyhávaní dosiahnutia jednoty významný potenciál pri reartikulácii politických označujúcich, čo je základom boja za vlastné práva rôznych skupín.³⁰

27 *Tamže*.

28 *Tamže*, s. 244–246.

29 *Tamže*, s. 253.

30 BUTLEROVÁ, J. *Závažná tela...*, s. 254–256.

Materialita ako prepojenie matérie a jazyka

Predchádzajúca časť okrem iného poukázala na to, ako rôzne telesné akty subjektu pôsobia aktivizujúco voči kultúrnym sedimentom, zoskupujúcim sa okolo týchto aktov v dôsledku neustálej reiterácie. Znamená to, že telo nie je subjektu prístupné ako biologická danosť, ale vždy už ako kultúrne či diskurzívne opracované. Signifikantná je nasledujúca pasáž z autorkinej knihy *Bodies That Matter (Závažné telá, 1993)*:

Telo kladené jako něco, co předchází znaku, je vždy *kladeno* či *vyznačováno* jako *předchůdné*. Toto značení coby účinek svého vlastního postupu vytváří právě ono tělo, o němž však zároveň prohlašuje, že je odhaluje jako to, co jeho vlastnímu působení *předchází*. Jestliže tělo, vyznačované jako to, co předchází významu, je ve skutečnosti jeho účinkem, potom jazyk, jehož mimetický či reprezentační status je postavený na tvrzení, že znaky následují až po tělech jako jejich nutné odrazy, nikterak mimetický není. Právě naopak, je produktivní, konstitutivní, dalo by se dokonce říci *performativní* v té míře, v jaké tento akt značení vymezuje a vytyčuje obrysy těla, o němž potom tvrdí, že je nalézá před veškerým významem.³¹

Autorkina koncepcia teda podryva reprezentatívnu funkciu jazyku, podľa ktorej je jazyk odrazom matérie sveta. Gilles Deleuze a Felix Guattari v spise *Mille plateaux (Tisíc plošín, 1980)* uvažujú obdobne, keď označujú výpoveď za rozkaz určujúci pravidlá používania jazyka, a reč je tak množinou takýchto rozkazov. Poukazujú na to, že reč nefunguje na princípe označovania a reprezentácie videného v materiálnom svete, ale naopak na princípe neustáleho sprostredkovávania započutých rozkazov, ktoré neinformujú o stave materiálneho sveta, no utvárajú našu predstavu o ňom.³² Vzťah matérie a jazyka sa tak ukazuje byť komplikovanejším a neredukuje sa na zrkadlenie, čo je zásadné pre pojatie materiality u Butlerovej. Autorka o nej premýšľa ako o prepletení matérie a jazyka. V danej chvíli sa tak dostávame k druhému problému naznačenému v úvode.

Filozofka skúmanie toho, čo je to materialita, začína pri etymológii latinského *materia* a starogréckeho *hylé*. Upozorňuje, že *materia* je nielen materiálom pre výrobu ďalších vecí, ale označuje aj potravu pre deti a *hylé* zasa označuje drevo zo stromu pripravené pre ďalšiu výrobu. Znamená to, že

31 *Tamže*, s. 53.

32 DELEUZE, G. – GUATTARI, F. *Tisíc plošín...*, s. 91.

látka má schopnosť stáť na počiatku niečoho. Okrem materiálnej základne preto disponuje aj princípom inteligibility, čo znamená, že je táto materiálna základňa rozumovo uchopiteľná, s cieľom byť ďalej spracovaná.³³ V danej súvislosti pripomína Aristotelovo pojetie duše ako aktualizácie látky, čo znamená, že látka (*hylé*) sa nikdy nejaví bez svojho tvaru (*schéma*). Butlerová tým chce povedať, že predmety sa javia v určitom „gramatickom“ tvare a že princíp ich rozpoznateľnosti tak nemožno oddeliť od ich materiálnej podstaty.³⁴ Implicitné prepracovanie tohto Aristotelovho princípu neoddeliteľnosti látky od tvaru vidí autorka vo Foucaultových úvahách o duši, moci a tele. Pripomína, že u Foucaulta duša zastáva pozíciu nástroja moci kultivujúceho telá. Duša je normatívnym a normalizujúcim ideálom, ku ktorému telo pri svojom utváraní vzhladá. Takto chápaná duša je teda tvarom aktualizujúcim látku.³⁵ Proces materializácie tela u Foucaulta v autorkinej interpretácii prebieha ako účinok moci. Moc však nie je vonkajšou silou. Autorka tu znova aktualizuje figúru vnútrajškovosti.³⁶

Pre autorkino pojetie materiality sú teda dôležité mocenské aspekty vzťahu matérie a jazyka. V nasledujúcich odstavcoch sa však chcem pristiaviť primárne pri semiotickej rovine tohto vzťahu, ktorou sa Butlerová zaoberá na niekoľkých stranách v *Závažných telách*.³⁷ Na týchto stranách je dobre vidieť autorkino chápanie prepojenia matérie a jazyka.

Autorka operuje s pojmami označujúce, označované a referent, ktoré však explicitne nedefinuje. Vystríha však pred stotožňovaním označovaného s referentom, pretože referent podľa nej nikdy nie je v označovanom natrvalo a úplne obsiahnutý. Referent autorka nazýva jazykom nezachytiteľnou absenciou. Takáto unikajúca povaha referentu vedie k tomu, že sa jazyk znova a znova usiluje o jeho zachytenie. Vo svojom úsilí však neustále zlyháva. Referent teda akoby v jazyku súčasne bol i nebol.

Príčinou zlyhania jazykovej fixácie referentu je odlišný ontologický status matérie a jazyka. Ako však už vieme, Butlerová sa usiluje prekonať dichotómiu medzi jazykom a matériou. Odlišný ontologický status jazyka a matérie tak neznamená, že ich nič nespája, alebo naopak, že jazyk pohlcuje matériu,

33 BUTLEROVÁ, J. *Závažná tela...*, s. 54–56.

34 *Tamže*, s. 57.

35 *Tamže*, s. 58.

36 Túto figúru, mimochodom, autorka rozpracovala v priamej nadväznosti na Foucaultovo pojetie subjektívácie ako subjekcie. Porovnaj napr. FOUCAULT, M. Prečo študovať moc...

37 BUTLEROVÁ, J. *Závažná tela...*, s. 100–102.

a tým pádom niet ničoho mimo jazyka. Ako sme videli už vyššie, autorka sa voči takejto koncepcii vymedzuje. Zároveň však filozofka predsa len ukazuje nemožnosť vykročiť do materiálneho priestoru, ktorý by stál mimo jazyk, pretože už sama jazyková referencia oplýva materiálnou povahou. Znova pripomínam, že nejde o popretie existencie matérie ako takej. Ide o to, čo sa s matériou stane, ak o nej začneme hovoriť. Neznamená to, že by sa matéria začala pod ťarchou hovorenia meniť vo svojej materiálnosti. Skôr máme dočinenia s čímisi ako netelesnou transformáciou v pojatí Deleuza a Guattariho. Deleuze s Guattarim o netelesných transformáciách píšú ako o aktoch pripísania telám atribútov netelesnej povahy, napr. rozhodnutím súdu sa obvinený mení na odsúdeného, hoci jeho telo zostáva tým istým. Osobitosťou takýchto transformácií je, že samé osebe sú netelesné, no vo vzťahu k telám sú vnútorné.³⁸ Hoci sú teda netelesné, tiel sa bytostne týkajú. Obdobne pristupuje Butlerová k problému jazykového uchopenia matérie. Znak sa vyjavujú za pomoci materiálnych prostriedkov, napr. vizuálnych alebo zvukových. Aby mohla matéria nadobudnúť význam, musí byť kontaminovaná jazykom, a naopak jazyk sa pri označovaní spolieha na materiálne prostriedky.

Záverom tejto autorkinej úvahy je, že označujúce a označované sú súčasne späté i oddelené a to prostredníctvom vzájomnej materiálno-jazykovej kontaminácie. Obdobný vzťah panuje aj medzi označovaným a referentom, kde dochádza k stretu svetov matérie a jazyka. Matéria a jazyk sú chiazmaticky prepletené, jedno v druhom vzájomne ukotvené a jedno na druhé neredukovateľné, čo bol zároveň jeden z autorkiných postulátov, ktoré som uviedol hneď na začiatku.

Teraz bude namieste bližšie sa prísť k pojmom označujúce, označované a referent, ktoré Butlerová užíva. Využijem k tomu dyadický model znaku Ferdinanda de Saussura. V tomto modeli je znak tvorený označujúcim a označovaným, pričom označujúce je akustickým obrazom prítomným v ľudskej myšli a označované je pojmom. Jedno druhé pritom recipročne vyvoláva.³⁹ De Saussurovo pojetie znaku teda nevychádza z predstavy, že existuje označujúce meno, ktoré je ideálnou reprezentáciou označovaného materiálneho objektu. De Saussure sa pohybuje v oblasti jazyka, čo je zrejme už z toho, že hovorí o jazykovom znaku a nie o znaku ako takom. Vyššie som uviedol, že Butlerová odmieta stotožnenie označovaného s referentom. Zo saussurovskej perspektívy (v ktorej síce referent ako tretí člen modelu znaku

38 DELEUZE, G. – GUATTARI, F. *Tisíc plošín...*, s. 95–97.

39 SAUSSURE, F. de. *Kurs obecné lingvistiky...*, s. 95–97.

absentuje) sa dá na jednej strane konštatovať, že referent nie je ani pojem, a na druhej strane, že referent nie je ani materiálny objekt.⁴⁰ Preto o referente autorka píše ako o jazykom nezachytiteľnej absencii, ako o niečom, čo v jazyku súčasne je i nie je. Ak by referent bol pojmom, znamenalo by to, že niet ničoho mimo jazyka. Ak by bol naopak materiálnym objektom, znamenalo by to utvrdenie dichotómie medzi jazykom a matériou (a spolu s tým i reprezentatívnej funkcie jazyka), ktorú sa autorka usiluje zneistiť.

Pri snahe lepšie pochopiť autorkinu koncepciu materiality môže byť prínosné obrátiť sa k problematike rečových aktov. Francúzska filozofka Shoshana Felmanová dospieva pri analýze teórie rečových aktov J. L. Austina⁴¹ k podobným záverom ako Butlerová vo vyššie opísaných úvahách. Felmanová sa domnieva, že Austin prinavrátil do lingvistického diskurzu referent. Podľa autorky nie je pre Austina referent prediskurzívnou veličinou reprezentovanou v jazyku, ale objavuje sa ako výsledok pôsobenia jazyka.⁴² Rečový akt je z tohto hľadiska autoreferenčným, pretože produkuje sám seba ako svoj vlastný referent.⁴³ Jazyk tak má podľa Felmanovej schopnosť presiahnuť sám seba, aktívne vstúpiť do materiálneho sveta a modifikovať ho. Nazýva to referenčným presahom výpovede.⁴⁴ Austinova teória podľa Felmanovej predstavuje nový typ materializmu, založený na interakcii matérie a jazyka. Vysvetľuje to pomocou fyzikálnej koncepcie hmoty, ktorá nejestvuje sama osebe. Hmota je súbor prvkov spojených pôsobením energie. Felmanová pristupuje k tejto fyzikálnej koncepcii hmoty ako k figúre. Hmotu následne prirovnáva k rečovému aktu. V rečovom akte matéria jazyka (frázy, fragmenty viet, označujú-

40 K problematike referenta ako materiálneho (mimo-jazykového) objektu vid' napr. OGDEN, C. K. – RICHARDS, I. A. Myšlenky, slova a věci...

41 Austinova teória je spočiatku založená na rozlíšení výpovedí na konštatívne a performatívne. Zatiaľ čo pri konštatívnych sa dá overiť ich pravdivosť, performatívy sú aktmi prostredníctvom jazyka, napr. sľub alebo ospravednenie, ktoré môžu byť buď vydarené alebo nevydarené. Austin však túto počiatočnú opozíciu vo svojej práci postupne cieľavedome rozkladá a dospieva k tomu, že aj konštatívy sú svojho druhu performatívy. K zblíženiu spočiatku nezlučiteľných foriem výpovedí dochádza prostredníctvom pojmu ilokučnej sily alebo účinku, ktorý výpoveď vyvoláva. Rozdiel medzi konštatívom a performatívom tak spočíva v miere tejto sily (AUSTIN, J. L. *Ako niečo robíť slovami...*). Porovnaj môj stručný výklad s BERTA, J. Rečové akty z aspektu filozoficko-lingvistického..., s. 552–557, alebo s MARVAN, T. *Otázka významu...*, s. 165–170.

42 FELMAN, Sh. *The Scandal of The Speaking Body...*, s. 51.

43 Tento pohľad na referent vrhá inú perspektívu na autoreferenčnosť rečových aktov, než je koncepcia Émila Benvenista, založená na predpoklade apriórnej prítomnej štruktúry subjektivity v jazyku. Vid' BENVENISTE, É. *Obščaja lingvistika...*, s. 293–297.

44 FELMAN, Sh. *The Scandal of The Speaking Body...*, s. 53–54.

ce) plní funkciu prvkov a ilokučná sila zasa funkciu energie. Rečový akt sa potom javí ako oblasť nerozhodnuteľného recipročného pôsobenia matérie a jazyka.⁴⁵

Obdobne o rečovom akte uvažovali i Deleuze s Guattarim, keď naň nahliadali ako na oblasť stretu jazyka so sférou sociálna,⁴⁶ čím artikulovali implicitný eticko-politický osten teórie rečových aktov. Sú to práve eticko-politické aspekty procesu konštrukcie, ktoré primáli Judith Butlerovú prehodnotiť pojmá materiality. Filozofku zaujímajú mechanizmy konštrukcie. Tie sú nemysliteľné bez regulačných rámcov diskurzu a inštitúcií, no súčasne nie sú mysliteľné bez aktívne pôsobiacich tiel. Vyššie som ukázal, že Butlerová činiteľskú inštanciu konštrukcie pluralizuje. Hoci subjekt nemá možnosť vyhnúť sa svojej konštrukcii regulovanej diskurzom a inštitúciami, môže aktívne participovať na tom, ako konštrukcia prebieha. Eticko-politické otázky sa vynárajú vtedy, ak si uvedomíme, že regulačný aparát diskurzu a inštitúcií síce napomáha k rozpoznaní subjektov, avšak zároveň niektoré subjekty z rozpoznaní vylučuje. Naliehavým sa potom stávajú otázky o tom, ako zaručiť rozpoznanie aj menej „vyhovujúcim“ subjektom.⁴⁷ Hoci som v predchádzajúcich odstavcoch interpretoval prístup k vzťahu matérie a jazyka u Butlerovej cez prizmu „neutrálnej“ problematiky teórie znaku, eticko-politickej nástojčivosti tohto vzťahu sa vyhnúť nemožno. Je tomu preto, že autorka kladie do centra pozornosti telo, ktorého vonkajšie prejavy sú nevyhnutnou praxou vlastného označovania. Takto sa Butlerovej darí preklenúť dichotómiu matérie a tela, spolu s ňou pojatie jazyka ako reprezentácie matérie a postulovať znak ako recipročnú kontamináciu matérie a jazyka.

Zoznam použitých zdrojov

ALTHUSSER, Louis. *On ideology*. London – New York: Verso 2008.

AURELIUS, Eva Haettner – CHENGZHOU, He – HELGASON, Jon. Performativity in Literature: The Lund – Nanjing Seminars. In AURELIUS, Eva Haettner – CHENGZHOU, He – HELGASON, Jon (eds.). *Performativity in Literature*. Stockholm: KVHAA 2016, s. 9–26.

AUSTIN, John Langshaw. *Ako niečo robiť slovami*. Preložil Dezider KAMHAL. Bratislava: Kalligram 2004.

45 *Tamže*, s. 108–109.

46 DELEUZE, G. – GUATTARI, F. *Tisíc plošín...*, s. 92.

47 Vid' FULKA, J. Od konstrukce k etice..., s. 330–331.

- BARŠA, Pavel. Judith Butlerová: teorie performativního rodu a dilemata současného feminismu. *Filosofický časopis* 1999, **47**(5), s. 772–785.
- BENEDICT, Ruth. *Vzory kultúry*. Preložila Marianna DACHOVÁ. Bratislava: Kaligram 1999.
- BENVENISTE, Émile. *Obščaja lingvistika*. Preložila Ju. N. KARAULOVOVÁ a kol. Moskva: Progress 1974.
- BERTA, Jozef. Rečové akty z aspektu filozoficko-lingvistického. *Filozofia* 2005, **60**(8), s. 551–572.
- BUTLER, Judith. How Can I Deny That These Hands And This Body Are Mine? In COHEN, Tom – COHEN, Barbara – MILLER, Joseph Hillis – WARMINSKI, Andrzej (eds.). *Material Events. Paul de Man And The Afterlife of Theory*. Minneapolis – London: University of Minnesota Press 2001, s. 254–274.
- BUTLER, Judith. Svědomí z nás všech činí subjekty. *Filosofický časopis* 2013, **61**(2), s. 237–256.
- BUTLER, Judith. *Trampoty s rodom: Feminizmus a podryvanie identity*. Preložila Jana JURÁŇOVÁ. Bratislava: Aspekt 2014.
- BUTLER, Judith. *Závažná těla: O materialitě a diskursivních mezích „pohlaví“*. Preložil Josef FULKA. Praha: Karolinum 2016.
- DELEUZE, Gilles – GUATTARI, Felix. *Tisíc plošin*. Preložila Marie CARUCCIO CAPORALE. Praha: Herrmann a synové 2010.
- DERRIDA, Jacques. Declaration of Independence. Preložili Tom KEENAN a Tom PEPPER. *New Political Science* 1986, **7**(1), s. 7–15.
- DERRIDA, Jacques. *Texty k dekonstrukci: práce z let 1967–1972*. Preložil Miroslav PEŘÍČEK. Bratislava: Archa 1993.
- FELMAN, Shoshana. *The Scandal of The Speaking Body: Don Juan with J. L. Austin, or Seduction in Two Languages*. Preložila Catherine PORTER. Stanford: Stanford University Press 2003.
- FOUCAULT, Michel. Prečo študovať moc: otázka subjektu. Preložil Miroslav MARCELLI. In GÁL, Egon – MARCELLI, Miroslav (eds.). *Za zrkadlom moderny*. Bratislava: Archa 1991, s. 42–52.
- FULKA, Josef. Od konstrukce k etice: *Závažná těla* a jejich kontext. In BUTLEROVÁ, Judith. *Závažná těla: O materialitě a diskursivních mezích „pohlaví“*. Praha: Karolinum 2016, s. 317–338.
- GÓRSKA, Magdalena – MATONOHA, Jan. Popis mnoha zápasů: diskurz, subjekt a moc v myslení Judith Butlerové. *Česká literatura* 2008, **56**(6), s. 805–829.
- HANUS, Martin. Choroba menom gender. *Postoj*, 23. 10. 2018 [online, cit. 19. 2. 2019]. Dostupné z: <<https://www.postoj.sk/37419/choroba-menom-gender>>.
- LOXLEY, James. *Performativity*. London – New York: Routledge 2007.
- KOBOVÁ, Ľubica. Čo je materiálne? Rod, sexuálna diferenciacia a sexualita v materialistických feminizmoch. In HECZKOVÁ, Ľibuša a kol. *Vztahy, jazyky, těla: Texty z 1. konferencie českých a slovenských feministických štúdií*. Praha: ERMAT 2007, s. 298–312.
- KRIŠTOFOVÁ, Lenka. Sexualita: Od biológie k politike, slasti a slobode. In KICZKOVÁ, Zuzana – SZAPUOVÁ, Mariana (eds.). *Rodové štúdiá: Súčasné diskusie, problémy a perspektívy*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave 2011, s. 294–311.
- MARVAN, Tomáš. *Otázky významu: Cesty analytické filosofie jazyka*. Edice SCHOLIA. Praha: Togga 2010.

- MATONOHA, Jan. Pasti performativity: dělat, jako by se nic nedělo. In SLÁDEK, Ondřej (ed.). *Performance – performativita*. Praha: Ústav pro českou literaturu 2010, s. 21–34.
- MATONOHA, Jan a kol. *Za (de)konstruktivismem: Kritické koncepty (post)poststrukturalní literární a kulturní teorie*. Praha: Academia 2017.
- MILLER, Joseph Hillis. Performativity₁/Performativity₂. In SAETRE, Lars – LOMBARDO, Patrizia – GULLESTAD, Anders M. (eds.). *Exploring Textual Action*. Aarhus: Aarhus University Press 2010, s. 31–58.
- OGDEN, Charles Kay – RICHARDS, Ivor Armstrong. Myšlenky, slova a věci. Preložil Bohumil PALEK. In PALEK, Bohumil (ed.). *Sémiotika: Ch. S. Peirce, C. K. Ogden & I. A. Richards, Ch. W. Morris, H. B. Curry*. Praha: Karolinum 1997, s. 173–195.
- POPA, Delia. Oslovený subjekt. Preložil Andrej ZÁTHURECKÝ. *Filozofia* 2017, 72(10), s. 769–778.
- SAUSSURE, Ferdinand de. *Kurs obecné lingvistiky*. Preložil František ČERMÁK. Praha: Academia 2007.

Mgr. Jakub Kapičiak

Ústav východoevropských studií, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova
 nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1, Česká republika
 kap.jakub@gmail.com
 +421 904 965 046

